

HET WEIMAR-EXPERIMENT

Frits Boterman

HET WEIMAR- EXPERIMENT

Een politieke en culturele
geschiedenis van Duitsland
1918-1933

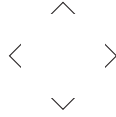

INHOUD

Inleiding: het Weimar-experiment	7
I. De republikeinse droom	21
II. Het marxisme als utopie en ideologie: revolutie of evolutie?	63
III. De Conservatieve Revolutie	109
IV. Tussen moderniteit en traditie	153
V. De Amerikaanse droom of een schrikbeeld	197
VI. Nationaalsocialisme als reactionair utopisme	221
VII. Eugenetica: de droom van een gezonde natie of een nachtmerrie?	265
VIII. Weimars einde: cultuur als splijtzwam en strijdtoneel	293
Slotbeschouwing: 30 januari 1933	327
Chronologie	355
Noten	362
Literatuur	411
Illustratieverantwoording	443
Dankwoord	445
Personenregister	447

INLEIDING: HET WEIMAR-EXPERIMENT

De Weimarrepubliek (1918-1933) is een van de meest onderzochte periodes in de Duitse geschiedenis, maar blijft een onderwerp van verschillende interpretaties en actuele debatten. Er bestaan minstens twee gangbare visies op de eerste democratische republiek in Duitsland die in 1919 in Weimar, de stad van Goethe en Schiller, is ontstaan. Historici benadrukten lange tijd de negatieve ontwikkelingen van de Weimarperiode om de kwetsbaarheid en de ondergang van de democratie en Hitlers machtsovername op 30 januari 1933 te verklaren. De Weimarrepubliek werd volgens deze dominante visie gezien als de voorgeschiedenis van het Derde Rijk en de prelude op de diepste beschavingsbreuk ooit, de systematische moord op 6 miljoen joden. Historici trokken een rechtstreekse lijn van de mislukking van het democratische experiment naar de geschiedenis van het rampzalige en verwerpelijke Derde Rijk. Om de ondergang van de Weimarrepubliek te verklaren werden tal van oorzaken genoemd: de erfenis van de verloren oorlog, het Verdrag van Versailles (1919), de linkse revolutiepogingen en rechtse putsches, de burgeroorlogachtige situatie vol geweld en tegengeweld in de jaren 1918-1923 en 1929-1933, het trauma van de hyperinflatie en de Ruhrbezetting in 1923, het falende democratische systeem, de rechts-nationale antidemocratische oppositie en natuurlijk de beurskrach van 1929, gevolgd door een zware economische crisis, met 6,1 miljoen werklozen.¹ Na 1945 werkte de Weimarrepubliek als een waarschuwing. De oprichters van de Bondsrepubliek wilden eerder gemaakte fouten voorkomen - 'Bonn ist nicht Weimar' - en lessen trekken uit het donkere verleden. Met de grondwet van de Bondsrepubliek van 1949 werd een groot aantal mankementen van de Weimarrepubliek ondervangen, zoals de te sterke positie van de rijkspresident, het gevaar van antidemocratische partijen en de politieke versplintering en polarisatie. De hyperinflatie van 1923 en de hoge werkloosheid in de jaren dertig en ook de angst voor politiek extremisme behoren tot de schrikbeelden van Weimar die nog steeds doorwerken in het politieke debat in het huidige Duitsland.

Behalve voor de turbulente politieke en economische ontwikkelingen is er in de historiografie altijd grote belangstelling geweest voor de culturele bloei tijdens de republiek die meestal ten onrechte los van de politiek wordt behandeld.² Deze interesse voor de Weimarcultuur betrof vooral de culturele elite van het avant-gardisme en het modernisme en werd deels vanuit het exil in Amerika ontwikkeld. De mythe van het modernistische kunstinstituut, het Bauhaus, is daar ontstaan. Nieuwe kunststromingen als het dadaïsme, het constructivisme, het Nieuwe Bouwen, de Nieuwe Zakelijkheid en ook het politieke theater hebben het culturele beeld van Weimar sterk in positieve zin bepaald. Thomas Mann, Bertolt Brecht, Fritz Lang, Marlene Dietrich, Walter Benjamin, Kurt Tucholsky, Walter Gropius en vele anderen behoren tot de culturele canon van de Weimarrepubliek die scherp contrasteert met het negatieve politieke beeld.

Correcties

Op twee punten wordt de laatste tijd dit beeld van de Weimarrepubliek gecorrigeerd. Ondanks de moeizame ontwikkeling van de Duitse democratie tijdens 1918-1933 groeit onder historici de overtuiging dat de Weimardemocratie gered had kunnen worden en niet gedoemd was te mislukken. In de recente historiografie is de aandacht verschoven naar de positieve kanten, de prestaties en verworvenheden van de Weimarperiode. Er is sprake van een herwaardering en eerherstel van de republiek; er waren aanzetten tot democratie, sociale gelijkheid en een welvaartsstaat die na 1945 in West-Duitsland werden voortgezet. De republiek moet volgens deze nieuwe visie niet louter onder de noemer van de term 'crisis' bekeken worden.³ Zij was geen onderdeel van een 'Deutsche Sonderweg', de eigen en unieke route die Duitsland door de geschiedenis heeft bewandeld en automatisch naar Hitlers Derde Rijk leidde. Deze pessimistische, finalistische visie moet vervangen worden door een meer open benadering van de Weimarrepubliek die zich afzet tegen de oudere geschiedschrijving. De toekomst was open en Weimar had volgens sommige historici, zoals Patrick Dassen, genoeg kansen om te overleven.⁴ Te lang is er volgens hen gesproken over de zwaktes en te weinig over de veerkracht van de Weimarrepubliek. Hitlers machtsovername op 30 januari 1933 was niet onvermijdelijk. De Weimarrepubliek was niet louter voorgeschiedenis van het Derde Rijk.

De democratie van Weimar was zeker niet vanaf het begin gedoemd te mislukken, maar bood, zoals de literatuurhistorica Sabina Becker in

haar boek *Weimar Experiment* (2018) stelt, juist kansen voor democratisering, emancipatie van vrouwen, arbeiders en joden, meer seksuele vrijheden, massavermaak, moderne kunstuitingen, het Nieuwe Bouwen en de inrichting van een sociale verzorgingsstaat met meer welvaart en zeggenschap en kortere werkdagen voor arbeiders.⁵ Weimar was niet een 'republiek zonder republikeinen'. Hierdoor is ook op cultureel gebied de aandacht verschoven van de traditionele culturele canon naar een bredere blik op de cultuur in de verschillende periodes van de Weimarrepubliek. Het gaat niet alleen om de elitecultuur van het avant-gardisme en modernisme, maar ook om de massacultuur (bioscopen, amusement, jazz, dans, sport, triviale literatuur, schlagers, etc.), de democratisering van de cultuur en de vermenging van hoge en lage cultuur. Er was geen crisis van de 'klassieke moderniteit', zoals Detlev Peukert in zijn invloedrijke studie uit 1987 beweert; modernisering betekende niet automatisch crisis, maar was op de toekomst gericht, luidt de nieuwe visie op Weimar.⁶ Dé Weimarcultuur heeft nooit bestaan, maar was uiterst pluriform en divers.

Politiek en cultuur

Dit boek gaat niet alleen over de politieke en economische ontwikkelingen in de Weimarperiode en niet uitsluitend over kunst en cultuur, maar doet een poging cultuur en politiek, geest en macht, met elkaar in verband te brengen. Cultuur speelde al sinds 1800 een belangrijke rol in de natievorming en was in Duitsland nooit een onschuldige, vrijblijvende aangelegenheid, en zeker niet in de Weimartijd. Cultuuruitingen waren een uiting en ook een onderdeel van een harde, soms gewelddadige politiek-ideologische strijd. De problemen en de uiteindelijke ondergang van de Weimardemocratie hadden naast politieke en economische ook culturele oorzaken. Politiek en cultuur moeten niet gescheiden, maar juist in hun onderlinge samenhang behandeld worden; de politiek was niet per se 'slecht' en de cultuur niet alleen maar 'goed'.⁷ Er bestaat een duidelijke relatie tussen de culturele bloei en de driedubbele crisis waarin de republiek verkeerde: de politieke verdeeldheid, de economische malaise en de moderniteitscrisis. Een van de grote verschillen met andere Europese landen in die tijd was de enorme invloed van culturele tradities die al sinds de romantiek in Duitsland bestonden en die zich krachtig afzetten tegen de verlichting. Het eeuwige verlangen naar verlossing en zuiverheid betekende, gezien de moeizame natievorming en de talrijke breukervaringen sinds 1800, een voortdurende zoektocht naar een ande-

re wereld, een nationale gemeenschap, een imaginaire wereld in kunst, filosofie en cultuur die haaks stond op de weerbarstige en onaangename realiteit, een spanningsveld tussen 'Sein' en 'Sollen'. Deze vlucht in het geestelijke zorgde ervoor dat culturele topoi werden ingezet als politieke instrumenten. De these van dit boek is: wanneer de politiek faalt en geen stabiliteit meer kan garanderen, in dit geval de crisis van Weimar, gaat de cultuur ingrijpen en wordt die politiek. In de instabiliteit van de republiek ligt de voedingsbodem voor het ontstaan van allerlei utopieën of toekomstscenario's. Deze werden inzet van een genadeloze politieke strijd die de republiek uiteindelijk fataal werd.

Weimar als utopisch experiment

Dit boek doet daarom een poging om de visies en toekomstverwachtingen op politiek en cultureel gebied die in de Weimarrepubliek onder tijdgenoten bestonden te inventariseren en in hun onderlinge samenhang te analyseren.⁸ Vanaf het begin van de republiek was de toekomst nog open en onduidelijk; tegelijkertijd kan het dramatische einde van de democratie en de opkomst van Hitler niet onbesproken blijven. Beide visies, zowel die uitgaat van een open toekomst als die redeneert vanuit het einde, moeten gecombineerd worden. Dit heeft het voordeel zoveel mogelijk weg te blijven bij de 'Deutsche Sonderweg', en niet eenzijdig naar het onvermijdelijke einde van de Weimarrepubliek en de komst van Hitlers Derde Rijk toe te redeneren en zo het finalisme te bestrijden en verschillende perspectieven te bieden. Er waren verscheidende wegen naar de moderniteit, waarvan het nazisme er één was, en er was ook in de rest van Europa geen sprake van een 'normale' route.⁹ Deze aanpak om de utopieën in die tijd te beschrijven kan ook een verklaring geven voor de crisis waarin de Weimarrepubliek verkeerde en om de crisis te gebruiken als een uitgangspunt voor bepaalde toekomstscenario's.¹⁰ Crisis en utopische vergezichten horen bij elkaar, zonder crisis geen revolutie en zonder moderniteit geen crisis.¹¹ Wie utopie zegt, zegt ook dystopie, een afschrikwekkend toekomstbeeld. Wat voor de ene stroming een utopie was, was voor de andere een dystopie. Door de ene utopie als een afgrijselijk schrikbeeld af te schilderen, probeerde men de andere zwart te maken en de eigen utopie als de enige waarheid te presenteren. Bovendien waren er tussen de verschillende utopieën overlappingsen en liepen optimisme en pessimisme, modernisme en conservatisme regelmatig door elkaar en konden deze ook naast elkaar bestaan. Naast positieve

voorspellingen over een betere wereld was er ook somberheid over de toekomst, zoals onder meer duidelijk werd in de klassieke dystopische film *Metropolis* (1927) van Fritz Lang, waarin de angst voor de toekomstige industriële gemechaniseerde wereldstad werd verbeeld.

De term ‘Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen’ (de term is gemunt door Ernst Bloch) is de beste beschrijving van de Weimarperiode en heeft betrekking op de verschillende tijdservaringen, het besef te leven in verschillende tijden, milieus en levenssferen, van archaisch tot supermodern, de pluriformiteit aan stromingen en ideeën, of beter ‘pluritemporaliteit’ en ‘multidimensionaliteit, een wereld in beweging.’¹² De Weimarperiode geeft een ambivalent, divers en tegenstrijdig beeld; het was, naast een tijd met hoge verwachtingen ten aanzien van de toekomst (de Nieuwe Vrouw, het Nieuwe Bouwen, etc.) ook een tijd van gebroken illusies, van onvervulbare idealen, van teleurstellingen, ressentimenten, cynisme en haat- en wraakgevoelens, van niet waargemaakte beloftes, apocalyptische gevoelens en angst voor de toekomst. Na de verwoestende oorlog en de half gelukte revolutie in 1918/1919 was er sprake van een zoektocht naar (nationale) eenheid, gemeenschap en synthese, de sterke behoefte aan reparatie om de brokstukken tot één geheel te smeden: de ‘hunger for wholeness’ (Peter Gay) om de fragmentatie tegen te gaan en het verlangen om tot een vaste kern van het bestaan door te dringen.¹³ Overheersend was de gedachte dat men op een breukpunt in de geschiedenis stond en dat het anders moest, het besef te leven in een ‘gebroken tijd’ die geheeld moest worden.¹⁴ Dit verklaart de behoefte aan chilisisme, zuiverheid en verlossing, aan een wervend toekomstperspectief en ook de behoefte aan herstel van conservatieve tradities en waarden, gemeenschap en geborgenheid om de vervreemding en de ontheemding op te heffen. Dit streven naar holisme liet zich gemakkelijk verbinden met totalitaire politieke ideologieën als het communisme en het nazisme, waarin weinig plaats was voor opvattingen van andersdenkenden en open discussies.

Wat waren de grote thema’s die in de politieke en culturele strijd een rol speelden en voor grote verdeeldheid zorgden?

Oorlogstrauma en de nationale kwestie

Het in mijn ogen belangrijkste thema in de Weimarrepubliek is de lange en zware slagschaduw van de verloren Eerste Wereldoorlog, omdat die raakte aan de altijd heikele nationale kwestie, het functioneren van

de democratie en de toekomst van Duitsland. De verwerking van het oorlogstrauma zorgde voor grote verdeeldheid in de samenleving. Hoe kon het land zich na de verpletterende nederlaag en de wurgvrede van Versailles weer inpassen in het Europese concert? Hoe moest het zich verhouden ten opzichte van de aartsvijand Frankrijk die Duitsland klein wilde houden en hoe kon men de bepalingen van Versailles, zoals het verlies van territorium, bevolking en grondstoffen en de herstelbetalingen, ongedaan maken en internationaal weer gerespecteerd worden? Of moest Duitsland zich voorbereiden op een nieuwe oorlog om de vernerding van de nederlaag en het Verdrag van Versailles te wreken?

Duitsland werd na 1918 geconfronteerd met de overgang van een oorlogseconomie naar een 'post war society'. Het Verdrag van Versailles was niet alleen in economisch, financieel en politiek, maar vooral in mentaal opzicht een zware hypotheek voor de jonge republiek. De kaart van Europa was na 1918 drastisch veranderd. Er waren grote multinationale rijken ten onder gegaan en er waren nieuwe staten ontstaan. Ook waren er twee nieuwe wereldspelers bijgekomen, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. De massale en langdurige slachtingen in de loopgraven, het zinloze lijden van miljoenen mensen, hadden geleid tot diepe desillusies en totale ontuchtering. 2 miljoen Duitse soldaten waren gesneuveld en bijna 6 miljoen waren gewond en getraumatiseerd van het front teruggekeerd en moesten gere-integreerd worden in de burgermaatschappij.¹⁵ De nederlaag, of liever het uitblijven van een overwinning, was een immense schok, een cultureel trauma, omdat Duitsland de oorlog als een existentieel conflict had beschouwd ter verdediging van de eigen cultuur en natie.¹⁶ De eerloze afloop van de oorlog, en de daarop volgende revolutie en het Verdrag van Versailles veroorzaakten grote binnenlandse spanningen en (generatie)conflicten; in feite hielden de oorlog en het geweld niet op.¹⁷ Geweld werd een endemisch onderdeel van het naoorlogse politieke klimaat en werd gezien als een rechtmatig middel om bepaalde, al dan niet rechtvaardige doeleinden te bereiken. De manier waarop de slachtoffers en de nederlaag werden herdacht, was medebepalend voor de toekomst van de natie.

De Eerste Wereldoorlog betekende een grote breuk in de Europese en Duitse cultuur. Het verwerken van de smadelijke nederlaag en van de revolutie van 1918/1919 was voor Duitsland een moeizaam proces dat voor veel politieke onrust en ook culturele verdeeldheid zorgde. De republiek was een getraumatiseerde, onzekere samenleving met een negatief zelfbeeld. Revolutie, politieke moorden, communistische opstanden en putschpogingen waren aan de orde van de dag. De nieuwe leiders rondom

de sociaaldemocraat Friedrich Ebert verzuimden bovendien de oude conservatieve elite haar macht te ontnemen. Radicaal-links verweet hun daarom het verraad van de revolutie. De republiek werd in november 1918 maar liefst twee keer uitgeroepen: door de sociaaldemocraat Philipp Scheidemann en de communist Karl Liebknecht. Brede kringen in de samenleving (van het leger en paramilitaire organisaties tot intellectuelen en academici) werden gedreven door nostalgie naar het keizerrijk en door haat en ressentiment jegens de zogenoemde 'Novemberverbrecher': dat wil zeggen de leiders van de burgerregering en de arbeidersrevolte die de nationale eer hadden verraden door de wapenstilstand te tekenen en akkoord te gaan met de snoeiharde bepalingen van het Verdrag van Versailles. De verwerking van de oorlog, met name de zogenoemde 'Dolkstootlegende', vormde een giftige splijtzwam in samenleving en politiek.

Het functioneren van de democratie

Het tweede grote thema in de Weimarrepubliek was de vraag of Duitsland zich moest aansluiten bij de westerse tradities van democratie en vrijheid of de autoritaire weg van het keizerrijk moest blijven volgen. De *Weimarer Verfassung* (1919) betekende enerzijds de belofte van een democratische en sociale staat gebaseerd op het algemeen kiesrecht en allerlei grondrechten en vrijheden, anderzijds werd de nieuwe democratische staat door rechtse partijen fel bestreden wat gekoppeld werd aan de militaire nederlaag, het dictaat van Versailles en de linkse revolutie. De brede nationaal-conservatieve oppositie en ook de communisten en de nazi's en tal van intellectuelen moesten, op z'n zachtst gezegd, weinig hebben van de parlementaire democratie en de republiek. De verhouding tussen nationale staat en massademocratie stond voortdurend op gespannen voet. De oorlog had de massa op het politieke toneel gebracht en deze kreeg na 1918 een stem via politieke partijen en verkiezingen.

De grondwet, hoe democratisch ook, bevatte een aantal elementen die het goed functioneren van een parlementaire democratie in de weg stond. Bovenal was dat de sterke positie van de rijkspresident, die niet alleen bevoegd was de regering te benoemen, maar ook nieuwe verkiezingen kon uitschrijven. Op basis van artikel 48 van de grondwet kon hij buiten het parlement om noodverordeningen afkondigen. Dit laatste instrument werd niet alleen gebruikt door de eerste rijkspresident Ebert om het linkse extremisme te bestrijden en de revolutie te temmen, maar

ook door zijn opvolger en oorlogsheld Paul von Hindenburg, de ambitieuze kampioen van de nationaal-conservatieve oppositie. Vooral in de eindfase van de republiek tussen 1930 en 1933 bleek artikel 48 voor de presidentiële kabinetten een belangrijk machtsinstrument te zijn in handen van rechts, dat er mede voor heeft gezorgd dat de democratie werd uitgeschakeld en Hitler aan de macht kon komen. De parlementaire versnippering, het vriend-vijandenken, de diepe verdeeldheid en het gepolariseerde klimaat in Duitsland stonden een stabiele coalitievorming en het goed functioneren van regering en oppositie in de weg. In totaal waren er twintig kabinetten in bijna veertien jaar tijd.

Moderniteit en traditie

Ten derde was de moderniteit een belangrijk thema in de cultuurstrijd en die zorgde voor grote verdeeldheid in politiek en samenleving. De verhouding tussen de moderne massacultuur en de hoge cultuur was een van de belangrijkste onderwerpen in de openbare discussies in de Weimarrepubliek. De onstuitbare opkomst van de moderne wereld met massamedia als film en fotografie, de amusementsindustrie en nieuwe communicatiemiddelen als de radio en vervoersmiddelen als de auto en het vliegtuig bood vooral de nieuwe middengroepen, de nieuwe vrouw en de kleine man de kans om zich met de moderniteit te identificeren. Zeker na de hyperinflatie van 1923 werd in de liberale pers en de reclame een optimistische boodschap uitgedragen, waarin democratie, burgerschap en consumentisme samengingen. Door de economische crisis in 1929 kwam dit optimisme echter onder druk te staan. Onder marxistische intellectuelen en wetenschappers groeide de aandacht voor de culturele aspecten van het kapitalisme door het ontstaan van de 'cultuurindustrie' en de vervreemding in verband te brengen met alledaagse verschijnselen van het moderne leven. Tegelijkertijd was er vanuit conservatieve hoek heftige kritiek op de nivellerende aspecten van de moderniteit, angst voor vervlakking, degeneratie, massificatie, sociale statusdaling en deze angsten werden negatief geprojecteerd op het losbandige grote stadsleven in Berlijn. Vooral in de provincie bleef de conservatieve cultuur dominant. De moderne wereld met massacultuur, technologisering en nieuwe levensvormen zorgde onder de conservatieve intellectuele elite voor cultuurpessimisme en gevoelens van ontheemding en vervreemding. Deze conservatieve cultuurkritiek was gericht tegen de emancipatiegedachte en het gelijkheidsstreven van de

sociaaldemocratie en het marxisme. Hieraan verwant waren de discussies over politieke en sociale vraagstukken, bijvoorbeeld over het verschijnsel massa, de vorming van een nieuwe elite, de rolverdeling tussen man en vrouw, de seksualiteit en de positie van joden en zwakkeren in de samenleving.

Dit boek richt zich in het bijzonder op de rol van intellectuelen, kunstenaars en wetenschappers op het terrein van de politiek en maatschappij. Hun positie was door de stormachtige politieke gebeurtenissen in en na 1918 sterk veranderd; de verhouding tussen politiek en cultuur werd op scherp gezet. Zij werden voor de keuze gesteld zich in een apolitek domein terug te trekken, of zich als publieke intellectuelen in een of andere vorm politiek en sociaal te engageren, of zich ondergeschikt te maken aan een collectief ideaal, en zich schuldig te maken aan 'trahison des clercs', zoals de Franse filosoof en romanschrijver Julien Benda dat genoemd heeft. Menig kunstenaar, intellectueel en wetenschapper werd actief in de cultuurstrijd; kunst en wetenschap werden als een politiek wapen ingezet om de maatschappij revolutionair te veranderen. Sommigen leverden commentaar op de politieke, culturele en economische gebeurtenissen, anderen oefenden direct politieke invloed uit, zoals de socioloog Max Weber en de rechtsgeleerde Hugo Preuss, de ontwerpers van de *Weimarer Verfassung*, en de leiders van de Münchener Radenrepubliek. Weer anderen verwerkten de actualiteit in romans, gedichten, films, toneelstukken en beeldende kunst, of leverden via hun kunstwerken een bijdrage aan de politieke propaganda, zoals de communisten, of waren lid van politieke partijen en allerlei verenigingen.

Verskillende toekomstverwachtingen

Om de cultuurstrijd in Weimar te analyseren heb ik in dit boek gekozen voor een ideeënhistorische aanpak. Ik onderscheid zeven utopieën die deels geworteld waren in de negentiende eeuw van Karl Marx, Friedrich Nietzsche, Richard Wagner, Charles Darwin en Francis Galton. Er is in de Weimarrepubliek een aantal toekomstverwachtingen te onderscheiden die fel met elkaar botsten en elkaar beconcurrerden; hoe zijn die ontstaan en welke rol speelden zij in het krachtenveld van de republiek? Het gaat om zeven utopieën die verbonden zijn met drie thema's: oorlogstrauma en de nationale kwestie, de democratie en de moderniteit.

1. De republikeinse droom werd gesymboliseerd in de *Weimarer Verfassung*; de grondwet beloofde meer democratie, sociale rechtvaardig-

digheid, welvaart en rechtsgelijkheid. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), de Deutsche Demokratische Partei (DDP) en het katholieke Zentrum, partijen die eerder tijdens het keizerrijk buiten de natie waren geplaatst, stonden vanaf 1919 in het centrum van de politieke macht. Zij stelden zich de taak een democratie op te bouwen, arbeiders en burgers nauwer te laten samenwerken en de republiek te verdedigen tegen extreem-rechts en -links. Een kleine groep intellectuelen steunde de democratie en streefde naar vrede, verzoening tussen Duitsland en Frankrijk en meer Europese samenwerking. Verder was er de groep van de zogenaamde 'Vernunftrepublikaner', onder wie Thomas Mann, die uiteindelijk met hun verstand de republiek aanvaardden, maar die in hun hart afwezen. Een belangrijke kwestie was hoe men zich kon wapenen tegen antidemocratische stromingen die een autoritaire staat of een communistische samenleving wensten en het parlement en de rechtsstaat wilden afschaffen.

2. De marxistische utopie van een klasseloze maatschappij ging uit van het wetmatige verloop van de geschiedenis, de klassenstrijd tussen het proletariaat en de bourgeoisie, en verkondigde een messianistische boodschap die beloofde dat de arbeidersmassa zich van zijn ketenen zou verlossen. Volgens het 'wetenschappelijk' socialisme zou een (wereld)revolutie een einde maken aan het kapitalisme en leiden naar een communistische heilstaat, een arbeidersparadijs. Het marxisme was geïnspireerd op de ideeën van Karl Marx c.s. en zou zich na de Russische Revolutie in de Sovjet-Unie van Lenin en Stalin ontwikkelen tot een totalitaire ideologie. De Sovjet-Unie was vooral in de begin- en eindjaren van Weimar voor uiterst-links een aantrekkelijk alternatief voor de republiek. Communisten waren bereid met revolutionair geweld hun doeleinden te bereiken, maar de rode droom werkte ook door op de stellingnames van sociaaldemocraten, de onafhankelijke socialisten, de 'heimatlose Linke' en een groot aantal links geëngageerde intellectuelen. De afloop van de revolutie - de Spartakusopstand, geleid door Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, werd in januari 1919 bloedig neergeslagen - leidde tot een grote mate van verdeeldheid binnen de arbeidersbeweging en tot angsten voor het communisme bij de burgerij. De kans op een burgeroorlog met politiek geweld en chaos was sinds de revolutie van 1918-1919 voortdurend aanwezig.¹⁸

3. De utopie van de Conservatieve Revolutie bood een alternatief voor het traditionele conservatisme van de periode van het keizerrijk. Het ging de revolutionair-conservatieve intellectuelen om een geestelijke revolutie, die, met name geïnspireerd op de levensfilosofie van Frie-

drich Nietzsche, de conservatieve waarden in ere zou herstellen. Als er één groep in de naoorlogse samenleving door de radicale veranderingen en ontwikkelingen werd getroffen dan was dat die van de ‘Gebildeten’, een kleine invloedrijke laag van gymnasiaal en universitair gevormde intellectuelen, docenten en hoogleraren. Als vertegenwoordigers van de hoge cultuur (filosofie, literatuur, kunst, muziek en wetenschap) ervoeren zij hun tijd als een diepe crisis van de westerse en Duitse cultuur. De cultuurfilosoof Oswald Spengler raakte met zijn cultuurpessimistische boodschap in zijn bestseller *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922) een gevoelige snaar: de westerse cultuur bevond zich in de onvermijdelijke eindfase van de ‘Zivilisation’. Intellectuelen, kunstenaars en academici die tijdens de oorlog enthousiast de nationale zaak hadden gesteund, ervoeren na 1918 statusverlies en voelden zich onzeker door de revolutie en de sterk opkomende moderne massacultuur die in hun ogen materialistisch en oppervlakkig was (‘Unbehagen an der Moderne’¹⁹). Zij vreesden de emancipatie van nieuwe groepen in de samenleving en wilden de bedreigde traditionele, romantisch-conservatieve waarden van de creatieve, irrationele, metafysische en organisch gegroeide cultuur door politiek activisme regenereren.²⁰

4. Kunst als utopie speelde in de Weimarrepubliek een essentiële rol als een manier om de samenleving te verbeteren. De revolutie in de kunsten voltrok zich onder meer in de architectuur, het Nieuwe Bouwen. De ‘Raumutopie’ van het Bauhaus van Walter Gropius c.s. in Weimar en Dessau was de meest zichtbare uiting van het verlangen om de wereld opnieuw op te bouwen en een betere leefomgeving te creëren door gebouwen van glas en staal. Transparantie van licht en ruimte moest zorgen voor sociale verbeteringen, tegelijkertijd waren de modernisten en avant-gardisten ontvankelijk voor radicale, veelal links georiënteerde oplossingen. Het Bauhaus werd onderdeel van de culturele en politieke strijd die in de Weimarrepubliek woedde en volgde in grote lijnen de politieke en economische ontwikkelingen tussen 1918 en 1933. De revolutie in de kunsten is in te delen in drie fasen: na de revolutionair-utopische fase van het expressionisme, dadaïsme en constructivisme (1918-1923), kwam de Nieuwe Zakelijkheid (1924-1929) die gevolgd werd door de politisering en ideologisering van de cultuur in de eindfase van de Weimarrepubliek (1929-1933).

5. De Amerikaanse droom beloofde in de korte periode van 1924 tot 1929, de ‘golden twenties’, in een aantal opzichten een betere toekomst: een moderne en snelle wereld, een nieuwe ‘way of life’, met meer vrijheid, consumptie en vermaak en een onafhankelijker en meer gelijkbe-

rechtigde rol voor de vrouw. De Hollywoodfilms toverden een droomwereld op het doek met 'glitter and glamour' die ook de Duitse filmindustrie beïnvloedde. Berlijn ontwikkelde zich tot de filmstad van Europa waar in de Ufa-studio's in Neubabelsberg zowel amusements- als experimentele films werden gemaakt. Amerika betekende niet alleen een technocratische utopie door social planning, rationalisering en standaardisering van de industrie, taylorisme en fordisme, maar ook een dystopisch beeld van anonieme wereldsteden vol misdaad en gangsters: Chicago an der Spree. Amerika was als het beloofde land van de vele mogelijkheden een toekomstbeeld voor Europa en tegelijkertijd was het een schrikbeeld: een oppervlakkig land zonder cultuur en geschiedenis.

6. Het nazisme moet gezien worden als een vorm van reactionair utopisme. Hitlers ideologie, verwoord in *Mein Kampf*, combineerde conservatief-traditionele, antidemocratische, antisemitische, antimarxistische en nationalistische ideeën met economische moderniteit (dynamiek, industriële techniek, planning en wetenschap) en moderne propagandamiddelen om de massa aan te spreken. Zijn uiteindelijke droom, gebaseerd op de 'Arische' mythe, was een Duitse 'volksgemeenschap' zonder joodse 'smetten' en zwakke 'minderwaardige' elementen onder leiding van een sterke leider, één ideologie en één partij. De racistische en antisemitische reactionaire zuiverheidsutopie van Hitlers nationaalsocialisme bood een perspectief voor velen die de economische crisis op de een of ander manier als verlies ervoeren, economisch, maar ook politiek en cultureel, en die terugverlangden naar een overzichtelijke en veilige gemeenschap. Het nazisme was een politieke religie die een oplossing beloofde voor de crisis, eerherstel voor het verslagen Duitsland, een nationale wedergeboorte en een machtspositie in Europa en 'Lebensraum' in het oosten.

7. De eugenetische utopie was gericht op de zuivering van 'erfelijk belaste' en 'asociale' door middel van sterilisatie en euthanasie. Wilde de bevolking sterk en gezond worden, dan moesten de zwakkeren geen nageslacht produceren en/of uit de samenleving worden verwijderd. De wetenschap (medici, psychiaters, antropologen, eugenetici) werd in dienst gesteld van politiek utopisme om maatschappelijke problemen op te lossen door medische en sociale engineering, door een 'zuiver ras', een 'nieuwe mens' te kweken ('Rassenhygiene'). Wetenschap ging een faustiaans pact aan met het nazisme: eugenetica en 'raszuiverheid' gingen hand in hand.

Dit boek gaat voornamelijk over wereldbeelden en toekomstverwachtingen die niet zelden haaks stonden op de politieke en economische

realiteit en ten grondslag lagen aan de culturele en politiek-ideologische strijd in de Weimarrepubliek. Sommige utopieën zijn politiek-ideologisch van aard en vormden de blauwdruk voor een concreet politiek programma met invloed op de cultuur, andere namen de cultuur als uitgangspunt met politieke implicaties. Het kernconflict in de Weimarrepubliek ging uiteindelijk om de vraag welk Duitsland men als ideaalbeeld koesterde: een open liberale en moderne of een gesloten conservatieve en autoritaire samenleving. Elk hoofdstuk behandelt een van de zeven utopieën. In hoofdstuk VIII wordt besproken hoe aan het einde van de Weimarrepubliek cultuur een onderdeel werd van de politieke confrontaties. Tenslotte wordt in een slotbeschouwing de vraag beantwoord hoe we door een analyse van bovengenoemde toekomstverwachtingen onze kennis van deze periode kunnen verdiepen en de ondergang van de Weimarrepubliek en de machtsovername van Hitler op 30 januari 1933 beter kunnen verklaren. Leidde het grote aantal utopieën die elkaar bestreden en uitsloten niet tot een gefragmenteerde cultuur en politieke polarisatie die de republiek uiteindelijk fataal werden en de opkomst van het nazisme veroorzaakten?

Friedrich Ebert (1871-1925), voorzitter van de 'Rat der Volksbeauftragten' en vanaf 11 februari 1919 rijkspresident van de Weimarrepubliek